

Verre buren. Samenleven in de schaduw van de Holocaust (samenvatting)

Froukje Demant

Deze studie gaat over het samenleven van joden en niet-joden in Twente en aangrenzend Duitsland in de periode tussen de jaren twintig en jaren vijftig van de twintigste eeuw. Daarbij worden de sociale processen bestudeerd die zich voordeden voor en na de uitroeiing van de joden, maar niet de feitelijke uitmoording zelf. De focus ligt op de alledaagse interacties tussen joden en niet-joden, omdat het dit microniveau van samenleven is waar ‘macro’ processen als uitsluiting en ontmenselijking tot uitdrukking komen én worden verwerkelijkt. De alledaagse interacties in de jaren van het Derde Rijk vormden een bevestiging van een fundamentele verschuiving in de bestaande orde, maar niet alleen dat: die verschuiving werd juist ook tot stand gebracht in die interacties.

De belangrijkste vragen die de studie poogt te beantwoorden zijn: 1) Welke sociale dynamieken deden zich voor in het joods/niet-joodse samenleven in nazi-Duitsland en bezet Nederland in de jaren vóór de feitelijke uitroeiing van de joden? 2) Hoe kreeg het samenleven weer vorm nadat de massamoord had plaatsgevonden en de overlevenden terugkeerden naar hun vroegere woonplaatsen?

In de studie wordt enerzijds de blik gericht op de praktijk van *concrete relaties en interacties* tussen joden en niet-joden, en wordt anderzijds onderzocht hoe de relaties en interacties door zowel de joden als de niet-joden werden *beleefd*. Een centraal begrip hierbij is ‘normaliteit’: wanneer en waarom werden de interacties door joden en niet-joden als normaal dan wel abnormaal ervaren? Door de ontwikkelingen in de concrete sociale relaties te verbinden met de veranderingen in de leefwereld van zowel de joden als de niet-joden kan dieper inzicht worden vergaard in de samenhang tussen de sociale processen en morele verschuivingen die zich in de opmaat naar, en na afloop van, de Holocaust voordeden.

De ontwikkelingen in het samenleven van joden en niet-joden worden onderzocht in de regionale context van het Duits-Nederlandse grensgebied dat de regio Twente, het Westmünsterland en de Graafschap Bentheim omvat. Daarbij wordt het samenleven uit zowel een vergelijkend als een transnationaal perspectief onderzocht.

Vergelijkend: het samenleven wordt gezien in de context van nationale verbanden en ontwikkelingen, dus als het microniveau van de nationale ruimte. Vanuit dit perspectief kunnen de verhoudingen aan de Duitse en Nederlandse zijde van de grens worden beschouwd als de Duitse en Nederlandse nationale verhoudingen representerend, en met elkaar worden vergeleken.

Transnationaal: de joods/niet-joodse relaties worden bestudeerd als een samenleven in een zelfstandige historische ruimte binnen historisch gegroeide regionale verhoudingen. Centraal binnen deze benadering staat de grens: wat betekende de gelijktijdige nabijheid en afgrenzing voor het samenleven van joden en niet-joden?

De belangrijkste bron van deze studie is een veertigtal zelf afgenomen interviews en ruim zestig interviews die in eerdere studies en projecten door anderen zijn afgenomen met joodse en niet-joodse personen uit de Twents-Duitse grensstreek. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van regionale en lokale stemmingsberichten, egodocumenten als brieven, dagboeken en memoires, en lokale en ‘grijze’ literatuur over de plaatselijke geschiedenis.

In hoofdstuk 2 wordt het onderzoek historiografisch en theoretisch ingebed, waarbij onder meer het gebruik van het begrip ‘normaliteit’ in onderzoek naar het alledaags leven in het Derde Rijk aan de orde komt. Het gaat hierbij om de vraag in hoeverre sprake kon zijn van een alledaags leven in nazi-Duitsland en de bezette gebieden, en of zo een leven dan als ‘normaal’ bestempeld zou kunnen worden. In dat kader wordt het werk van de sociologen Peter Berger en Thomas Luckmann over de sociale constructie van de werkelijkheid als uitgangspunt genomen. Zij stellen dat het leven van alledag uit rituelen en routines bestaat die gelieerd zijn aan een zingevende structuur van onderliggende assumpties, zonder dat die de hele tijd in het bewustzijn doordringen. In deze studie wordt op dit inzicht voortgebouwd door een onderscheid te maken tussen enerzijds existentiële assumpties van consistentie en coherentie en anderzijds morele assumpties over goed en kwaad en gepast en ongepast. Mensen ervaren het alledaagse leven als normaal wanneer ze ervaringen opdoen die stroken met hun existentiële én morele verwachtingen en veronderstellingen. Daarom wordt hier een onderscheid gemaakt tussen existentiële en morele normaliteit.

De beleving van *existentiële normaliteit* is gebaseerd op patronen en voorspelbaarheid. Het zijn de schema's, routines en herhalingen die onze wereld logisch ordenen: het gaat altijd op deze manier, en omdat het altijd op deze manier gaat, kan er op vertrouwd worden dat het een volgende keer weer zo zal gaan en hoeft er niet meer over te worden nagedacht. *Morele normaliteit* hangt samen met de bestaande morele orde, dus met waarden over goed en kwaad en met normen over wat wel en niet hoort. Het gaat er niet om dat iets nu eenmaal altijd op een bepaalde manier gaat, nee, het hóórt ook op die manier te gaan. Wanneer we ervaringen opdoen die niet stroken met onze morele assumpties zal de wereld ‘abnormaal’ gaan aanvoelen in morele zin. Als dergelijke afkeurenswaardige ervaringen zich echter met regelmaat herhalen, er een patroon of zekere logica in te ontwaren is, worden ze normaal in existentiële zin. Men kan dus functioneren in een wereld die ten dele als ‘abnormaal’ ervaren wordt in de zin van ‘afkeurenswaardig’ maar ‘normaal’ in de zin van ‘coherent en voorspelbaar’.

Wanneer steeds meer morele en existentiële ankerpunten worden weggeslagen, en de wereld in zowel morele als existentiële zin steeds abnormaler gaat aanvoelen, wordt een punt bereikt waarbij de bekende normaliteit definitief wordt doorbroken. Na een doorbroken normaliteit moet weer een nieuwe zingevende structuur worden opgebouwd. Er worden vaak stiltes geconstrueerd om die opbouw mogelijk te maken.

Hoofdstuk 3 is een methodologisch hoofdstuk waarin de gebruikte bronnen worden toegelicht en nader wordt ingegaan op verschillende methodologische overwegingen die met het gebruik van mondelinge bronnen samenhangen.

Herinneringen vormen geen eenduidige representaties van het verleden, omdat mensen het verleden herinneren en begrijpen vanuit het heden. Het herinneren is daarmee zowel een product van de huidige interpretatie als van de vroegere ervaring. Dit betekent dat een door de geïnterviewde vertelde herinnering niet zo zeer fictief, als wel geconstrueerd is. Er kunnen in wezen drie niveaus of sferen van (re)constructie worden onderscheiden, die voor een deel met elkaar samenhangen: 1) het geheugen zelf, 2) de vorm waarin de herinnering wordt gegoten (of wel het gehanteerde narratief), 3) de relatie tussen interviewer en geïnterviewde. Ondanks de complicaties die de reconstructie met zich meebrengt, wordt in deze studie gepoogd om het verleden te benaderen, juist door de invloeden van het reconstructieproces op alle drie de niveaus te ontsluiten. Het gaat daarbij enerzijds om het opvangen en analyseren

van signalen die wijzen op een reconstructieproces, en anderzijds om een analyse van bepaalde typen herinneringen die relatief minder ontvankelijk zijn voor vervorming. Dit betekent dat in de analyse van de interviews de focus vooral ligt op uitspraken over concrete interacties met concrete anderen.

Hoofdstuk 4 is het eerste van vier empirische hoofdstukken die het hart van de studie vormen. Het beschrijft het joods/niet-joods samenleven in de Twents-Duitse grensstreek in de jaren voor de machtsovername door de nazi's. Dat samenleven vertoonde aan beide zijden van de grens veel overeenkomst. Twente en het aangrenzende Duitsland vormen van oudsher een regio met veel culturele en religieuze uitwisseling en grensoverschrijdend contact. De joodse minderheid vormde een religieuze gemeenschap die deel uitmaakte van het door religieuze en klassenscheidlijnen doorsneden sociale leven, maar die ook een zekere afstand behield ten opzichte van de andere religieuze gemeenschappen. Anti-joodse vooroordelen waren in de streek wijdverbreid, maar relatief mild van aard. Ze hadden een anti-judaïstisch en vooral sociaal karakter, waarin joden als 'vreemdelingen' werden gezien die in de handel 'jodenstreken' uithaalden.

Maar behalve overeenkomst, bestond er ook verschil tussen de Duitse en Twentse zijden van de grens. Aan Twentse zijde bestond een door joden en niet-joden gedeelde leefwereld waarin verzuiling en klassenonderscheid de alledaagse relaties kleurden, maar waarin de emancipatie van de Nederlandse joden niet fundamenteel werd bevraagd. In Duitsland bestond daarentegen al langere tijd een ontwikkeling naar een meer politiek antisemitisme gebaseerd op rassenonderscheid waarin de 'Duitsheid' en het patriottisme van de joden op elementair niveau ter discussie werd gesteld. Veel joden legden in reactie hierop de nadruk op hun patriottisme en hoopten dat ze door hun goede gedrag en hoge mate van acculturatie het antisemitisme tegen konden gaan. Duitse niet-joden en joden deelden dus een normaliteit waarin 'Duitsheid' en vaderlandsliefde een nog belangrijker normatieve toetssteen vormden dan klasse en religie.

In hoofdstuk 5 staan de ontwikkelingen in het samenleven tijdens het nazisme aan de Duitse zijde van de grens centraal. In de jaren onder nazi-bewind vond een ontwikkeling plaats waarin de joden door de niet-joden steeds verder uit de orde van gelijkwaardige burgers en mensen werden gestoten. Op het niveau van de alledaagse interacties vond een scala aan uitsluitingspraktijken plaats die in drie categorieën uiteenvielen: isolering, degradatie en exploitatie. Individuele niet-joden hadden, zeker in de eerste jaren, de ruimte om zelf te bepalen in hoeverre ze in hun interacties de nieuwe machtsongelijkheid benadrukten of juist minimaliseerden, dus in hoeverre ze de joodse bekenden actief isoleerden, degradeerden en exploiteerden.

Omdat joden maar een zeer kleine minderheid van de bevolking uitmaakten, hield voor veel niet-joden de uitsluiting niet meer in dan hun passieve isolering: joden 'verdwenen' simpelweg uit het publieke domein en daarmee uit hun blikveld. Maar de mensen die wel alledaagse contacten met joden onderhielden werden juist in die interacties met joodse bekenden geconfronteerd met de verander(en)de morele orde en hun eigen rol daarin. Voor hen die enthousiast het nieuwe regime omarmden, leverde dit geen probleem op. Maar anderen ervoeren morele dissonantie: oude en nieuwe normen kwamen met elkaar in botsing. Voor velen vormde het elkaar ontlopen en negeren daarom een probaat middel om met zo min mogelijk vertoon van machtsongelijkheid het bestaande contact op te heffen.

De ambivalente houding van veel niet-joden leidde ertoe dat joden heel verschillende ervaringen met uitsluiting konden hebben. Toen hun wereld door de toenemende uitsluiting steeds abnormaler werd in morele zin, probeerden velen uit alle macht de wereld zo normaal mogelijk te houden in existentiële zin: ze bleven zoeken naar een logica en naar consistentie in de opstelling van de buitenwereld, en naar controle over hun eigen leven. Naast het vasthouden aan oude waarden en logica, zochten ze ook naar nieuwe morele ijkpunten om de veranderingen in hun leefwereld te kunnen duiden. Zo trad een zekere gewenning aan de ‘abnormale normaliteit’ van de uitsluiting op. Voor de joden die nog niet uit Duitsland vertrokken waren, vormde de pogrom in november 1938 een breukmoment: het werd definitief duidelijk dat er voor hen geen toekomst meer was in Duitsland. Degenen die achterbleven waren overwegend personen die het onmogelijk was gemaakt om weg te komen, of die te oud of te ziek waren om te emigreren.

In hoofdstuk 6 wordt de aandacht verlegd naar het samenleven in de jaren 1933-1945 aan de Nederlandse zijde van de grens. In de jaren dertig hadden Twentenaren door de nabijheid van Duitsland relatief veel informatie over het nazisme en de jodenvervolging. Dit leidde echter tot grote populariteit van het nazisme, noch een groot gevoel van gealarmeerdheid over de ontwikkelingen in Duitsland. Ondanks de vele bestaande grensoverschrijdende contacten werd de grens als een duidelijke afscheiding ervaren: aan de andere zijde was het blijkbaar mogelijk dat de nazi's de macht grepen, maar aan de eigen zijde was dat ondenkbaar.

Toen de bezetting door nazi-Duitsland eenmaal een feit was, ervoeren joden noch niet-joden al te grote veranderingen in hun relaties. Door de bezetting en de breed gedeelde anti-Duitse gezindheid vond een morele tweedeling plaats tussen ‘trouwe maar onderdrukte Nederlanders’ enerzijds en de ‘moffen’ en een klein groepje ‘landverraders’ anderzijds. Joden vielen onder de eerste categorie en werden, in tegenstelling tot joden aan de andere kant van de grens, dus niet uit de orde van gelijkwaardige burgers en mensen gestoten. Er ontstond echter wel een nieuwe realiteit waarin joden ‘de geslagen hond’ waren. Die hield voor veel niet-joden zo iets in als: ‘het is vreselijk en barbaars wat de moffen de joden aandoen, maar ik kan er nu eenmaal niets aan doen, en het gaat mij gelukkig ook niet aan.’ Soms nog gevolgd door: ‘en die joden hebben het ook wel een beetje aan zichzelf te danken.’ In de alledaagse praktijk van interacties betekende dit dat er nauwelijks actieve isolering, degradatie of exploitatie plaatsvond. Maar tegelijk betekende het dat niet-joden over het algemeen gelaten op de vervolging en deportaties reageerden; een houding die kan worden gekenschetst als ‘sympathiserende passiviteit’. Een belangrijke factor bij deze passiviteit lijkt de angst te zijn geweest voor de risico's die aan het bieden van hulp verbonden waren.

Omdat Twentse joden niet veel werden geconfronteerd met actieve uitsluiting vanuit hun niet-joodse omgeving, ervoeren ze de dreiging vooral als afkomstig van de Duitse bezetter. Hoewel de vervolging ertoe leidde dat joden in een volstrekt onvergelykbare realiteit met die van de niet-joden kwamen te leven, bleven joden en niet-joden dus hetzelfde morele kader delen. Ervaringen tijdens de onderduik konden druk zetten op dit heldere zwart-wit kader, maar omdat die ervaringen op individueel niveau bleven, werd niet wezenlijk getornd aan dit gedeelde morele fundament.

Hoofdstuk 7 behandelt het samenleven aan beide zijden van de grens in de directe naoorlogse jaren. Joden en niet-joden in Twente en de Duitse grensstreek vormden collectieven die ieder hun eigen, geheel uiteenlopende ervaringen van een doorbroken

normaliteit hadden. Zij moesten een manier vinden om weer met elkaar samen te leven, en daarin speelde zwijgen over de recente vervolging en uitmoording een belangrijke rol.

In de Duitse grensstreek werden de contacten tussen joden en niet-joden in de eerste plaats getekend door de ervaringen die *tijdens* de nazi-tijd waren opgedaan. In de context van de complexe en gespannen naoorlogse relaties tussen joodse overlevenden en niet-joodse Duitsers had het zwijgen een duidelijke functie: het beschermde zowel niet-joden als joden tegen ambiguïteit, dissonantie en sociaal conflict. Deze situatie kan als een ‘pact van stilte’ worden beschreven.

Aan Nederlandse zijde werd ook gezwegen, maar, anders dan aan Duitse zijde, hadden Twentse joden niet het gevoel dat ze in het ‘huis van de beul’ leefden. Het zwijgen hing eerder samen met het onbegrip dat voortkwam uit de geheel verschillende ervaringen die de verschillende groepen hadden opgedaan. Teleurstelling over, en eventuele kritiek op, de opstelling van de niet-joodse bevolking werd pas *achteraf* geformuleerd, toen terugkerende joden negatieve ervaringen opdeden met niet-joodse onverschilligheid, antisemitisme en problemen rond de teruggave van bezittingen, en bij iedereen de omvang en reikwijdte van de uitroeiing van de joden was doorgedrongen. Toch deed dit geen wezenlijke afbreuk aan de al bestaande schuldtoekenning: de Duitsers en NSB-ers werden als de werkelijke moordenaars gezien. De teruggekeerde joden moesten dus een nieuwe normaliteit opbouwen in een niet-joodse omgeving die wellicht onverschillig voor, maar niet schuldig aan, de breuk in hun vroegere normaliteit was geweest; een allesbehalve eenduidig kader om het samenleven met de niet-joodse omgeving vorm te geven. Ook aan Twentse zijde vormde zwijgen dan ook het smeermiddel dat dat samenleven mogelijk maakte.

Hoofdstuk 8 is een afsluitend hoofdstuk waarin de inzichten worden beschreven die deze studie van het joods/niet-joods samenleven oplevert. Door de alledaagse interacties in samenhang met de beleefde existentiële en morele (ab)normaliteit te onderzoeken, werd het mogelijk om de sociale en morele veranderingen bloot te leggen die zich in de jaren voor en na de uitmoording van de joden voordeden aan Duitse en Twentse zijde van de grens.

De *vergelijking* van het samenleven aan de Duitse en Twentse zijde van de grens geeft onder meer aanleiding om de vaak herhaalde aanname ter discussie te stellen dat het proces van sociale uitsluiting van de joden een noodzakelijke voorwaarde was voor hun latere uitroeiing. Uit de vergelijking van de twee zijden van de grens blijkt namelijk dat ondanks geheel verschillende processen – actieve uitsluiting aan Duitse zijde, sympathiserende passiviteit aan Twentse zijde – de uitkomst behoorlijk overeenkomstig was: het merendeel van de joodse bevolking werd gedeporteerd en vermoord. Het sleutelbegrip is daarom: passiviteit. Niet de actieve bijdrage van de ‘gewone man’ aan de uitsluiting van de aangewezen slachtoffers was een noodzakelijke voorwaarde voor de uitmoording van die slachtoffers, maar zijn passieve niets doen, het niet-verhinderen van de vervolging.

Wat betreft de *transnationale* benadering kan worden geconcludeerd dat de grens, ondanks veelvuldig grensoverschrijdend contact en culturele, religieuze en economische uitwisseling, in toenemende mate als afscheiding fungeerde. In de jaren twintig bestonden er al maatschappelijke en politieke verschillen tussen de Duitse grensstreek en Twente, en de divergentie in leefwereld nam in de jaren dertig en veertig alleen maar toe. Hoewel zeker continuïteit in de grensoverschrijdende relaties valt waar te nemen, vond dit contact in de naoorlogse jaren plaats tegen de

achtergrond van afgrenzing en vijandigheid. In de dubbele betekenis van nabijheid en afscheiding die de grens bezat, bleef het aspect van afscheiding nog geruime tijd een belangrijke factor.